

İLÂHÎ NASLAR BAĞLAMINDA ÖZGÜRLÜK VE ADALET ANLAYIŞININ YENİDEN TESİSİ: MAHMUD MUHAMMED TAHA ÖRNEĞİ

Tamer YILDIRIM*

ÖZET

Bu makalede Sudanlı politikacı, teolog ve düşünür Mahmud Muhammed Taha'nın (1909/11–1985) özgürlük, adalet ve bununla alakalı görüşleri incelenecektir. Taha, Sudan'da doğdu. 1930'larda Hartum'da mühendislik okudu. 1945'te seküler bir devlet olarak Sudan'ın tam bağımsızlığını savunan, bir özgürlük hareketi olan Cumhuriyetçi Parti'yi kurdu ve liderliğini yürüttü. Partinin ideolojisinin yapısı 1951'de Taha'nın mistik bir uzlete çekilmesinden sonra ortaya çıkan radikal bir değişimden geçti. Bu ideolojinin ışığında, parti İslam ve modernitenin 'neo-islamcı' bir uzlaşmasını taahhüt eden bir durumun savunuculuğunu yaptı.

Pek çok yorumcu gibi Taha, peygamberin Mekke dönemi ve daha sonraki Medine döneminde inancın temel olarak bölündüğünü ifade etmiştir. Mekki ayetler genel olarak çoğulcu, toleranslı ve pasiftir. Fakat daha sonra Medine'deki bölümlerde karakter değişmiş ve inanmayanlara karşı şiddet savunulmuştur. Hem geleneksel İslam hukuku hem de İslam düşüncesinin çoğu bu ikinci kısım üzerine kurulmuştur. Günümüzde Medine dönemindeki bölümlerin geçerli olduğu vurgulanırken Taha, modern toplumda Mekke'dekilerin daha önemli olduğunu düşünür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mahmud Muhammed Taha, Cumhuriyetçi Parti, İkinci Mesaj, Sudan.

RECONSTRUCTION OF THE CONCEPTS OF FREEDOM AND JUSTICE IN THE CONTEXT OF DIVINE TEXTS: THE EXAMPLE OF MAHMOUD MOHAMED TAHA

In this article discusses Sudanese politician, theologian and thinker Mahmoud Muhammed Taha's (1909/11–1985) views freedom, justice and related issues. Mahmoud Muhammed Taha was born Sudan. In the 1930s, as an engineering student in Khartoum. In 1945 he co-founded and led the Republican Party a major emancipatory movement, advocating full independence for Sudan as a secular republic. The nature of the party's ideology went through a radical change after Taha emerged from a mystical retreat in 1951. In the light of this ideology, the party advocated a "neo-Islamist" position committed to a reconciliation of Islam and modernity.

Like many commentators, Taha discerns a basic division between the tenets revealed during the Prophet's tenure as a preacher in Mecca (610–622) and those revealed after his flight to Medina (622–633). The first set of statements and guidelines is generally pluralist, tolerant, and pacifist. But the later parts in Medina change character, and advocate violence against nonbelievers. Both traditional Islamic law and much of Islamic thinking is based on this second half. Taha felt that the Medina portions, while valid, were intended to be addressed to the situation at the time, and that the more important parts for modern society were verses of the Koran in Mecca.

Key Words: Koran, Mahmoud Muhammed Taha, Republican Party, Second Message, Sudan

GİRİŞ

Çağdaş dönemde Kur'an'a yaklaşım içinde bulunduğumuz dönemin sosyal adalet ve özgürlük taleplerini karşılayıcı bir okuma ve anlamlandırma perspektifine ihtiyaç duymaktadır. Mahmud Muhammed Taha, eylemci bir anlayışla, değiş-tirici ve dönüştürücü etkisi açısından Kur'an'ı, yaşadığı döneme aktif ve hazır bir imkân olarak sunmaya çabalamıştır. Bu çabalar sırasında üretilen fikirler her ne kadar geleneksel İslami düşünce açısından tartışmalı olsa da, bugün İslam'ı etkisiz veya pasif hale getirme çalışmalarına şahit olunduğu bir dönemde Taha'nın pratiğe yönelik fikirlerinin ciddi bir şekilde analiz edilmesinin gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

Müslümanların ve İslam'ın zaman zaman bazı noktalarda kapalılıkları olmasına rağmen büyük bir kısmı gözler önünde olan bir tarihi vardır. Bu tarih, akıl ve inanç arasındaki bağların farklı biçimlerde yorumlanmasıyla dolu, hem toplumun hem de dininin karşılıklı olarak dönüştükleri ve uyarlandıkları bir niteliğe sahiptir. Siyasi açıdan da bu durum değişmemiş ve aynı dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümler özellikle son yüzyılda oldukça hızlı ve beklenmedik bir şekilde gerçekleşince karşılaşılan durumlara verilecek tepkilerde de farklılıklar oluşmuştur. Günümüzde bu oluşum ve karşı oluşlara baktığımızda şöyle bir manzarayla karşılaşırız: İslam ülkelerinde ortaya çıkan ve genellikle Batılılar tarafından 'fundamentalizm' olarak isimlendirilen hareketler, aslında 'Siyasal İslam' olarak nitelendirilebilir.¹ Yalnız ortaya çıkan bu siyasal İslam, kurtuluşu değil daha ziyade teslimiyeti savunur. Fakat çağdaş İslam düşünürleri arasında Sudanlı M. M. Taha, diğer düşünürlerden farklı olarak kendi modernist İslamî yaklaşımı içinde etkin bir liberal hareketin izlerini taşıyan yayınlar yaparak, teslimiyetçi ulema zihniyetine ciddi eleştiriler getirmiştir. Ulemanın teslimiyetçi zihniyeti yanında nakillerle dolu eski metinler arasında sıkışıp kalması, halka ufuk açacak yeni fikirler sunmaktan uzak olması da bu eleştirilerde etkili olmuştur. Böyle olmasına karşın Taha, bugün hiçbir radikal ya da ılımlı İslamcı grup tarafından kabul edil-

¹ Siyasal İslam genellikle geçmişe dönük bir gelecek ütopyası, savunmacı bir kültürel reaksiyon veya İslam ülkelerinde dini unsurları öne çıkaran siyasal hareketleri inceleyen bir yaklaşım tarzı olarak ifade edilse de genelde bu yaklaşımların sonunun geldiği de belirtilir. Özellikle Roy, '*Siyasal İslam'ın İflası*' adlı eserinde İslam dünyasının nerdeyse bütününden aldığı örneklerle bunu göstermeye çalışır.

memekte ve aydınların hiçbiri onun düşüncelerini dikkate almamaktadır.² Oysa Taha'nın ortaya koyduğu model ve yöntem en azından siyasal açıdan yapılanmalarda karşılaşılan bazı sorunların aşılması için oldukça önemlidir. Bu çalışmada ülkemizde tanınmayan Taha'nın önce hayatına kısaca değinip asıl konumuz olan Kuran'ı yorumlama metodu, özgürlük ve adalete bakış açısını açıklayacağız.

1- Mahmud Muhammed Taha'nın Hayatı

M. M. Taha, Mavi Nil Bölgesi yani Orta Sudan'da yer alan Rufaa'da, 1909 ya da 1911'de doğdu. Altı yaşında annesini, onbir yaşında iken babasını kaybetti ve bakımını dört kardeşiyle beraber halaları üstlendi. 1930'lardan itibaren İngiliz sömürgesinde bulunan Sudan'ın bağımsızlığı için çalışmaya başladı. 1936 Gordon Memorial College (şimdiki Hartum Üniversitesi) Mühendislik Fakültesi'nden mezun oldu ve yerel ve ulusal politikaları geliştirmekle ilgilendiği Gazira'da Ziraat Mühendisi olarak çalıştı. Sudan Demiryollarında da bir süre çalıştıktan sonra, bağımsızlık mücadelesinde daha etkin yer alabilmek için istifa edip 1941'den itibaren özel olarak çalışmaya başladı. İngiliz sömürgesine karşı Sudan'ın bağımsızlığını desteklerken, eğitilmiş Müslümanların bağımsızlık mücadelesine yeterince destek vermemesinden şikâyetçi olup, geleneksel ulemanın sömürgecilere karşı takındığı teslimiyetçi tutumu şiddetle eleştirdi.³ Taha, 1945'in Ekim ayında İngiliz sömürgesi altındaki Sudan'da bağımsızlık mücadelesi bağlamında Cumhuriyetçi Kardeşler (el-İhvai'l-Cumhuriyyun) adlı partiyi kurdu. Amacı demokratik, federal, sosyalist bir Sudan İslam Cumhuriyetiydi. İslamî hükümlerle hükmeden sosyalist bir hükümetin iktidar olmasıyla Sudan'a barış geleceği, ekonomik yönden güçlü bir ülke olacağı kanaatindeydi. Ancak partisinin sömürgeci yönetimlere doğrudan ve açık bir şekilde karşı çıkmasından dolayı hapse atıldı. 50 günlük haptiden sonra serbest bırakılan Taha, uygulanmasını İngilizlerin yasakladığı genç bir kızı sünnet ettiğinden dolayı tutuklanan bir ebenin serbest bırakılması için düzenlenen bir gösteriye liderlik etmesi sebebiyle 1946'da tutuklanarak tekrar hapse atıldı. Taha'nın bu tavrının altında yatan neden, sömürgeci otoritelerin ahlakî olarak kanun yapmalarının yasal olmadığı düşüncesi idi. İki yıl haptiste kaldı. Daha sonra üç yıl memleketi Rufaa'da halvete çekildi. Bu beş yıllık süre içinde özellikle Kur'an'ın anlamı üzerinde derin tefekkürde bulundu.⁴ 1951'de halvetten ayrıldı ve yazdığı *Benim Yolum (Qul Hadhihi Sabieli)* adlı kitabını 1952'de yayınladı. Haptiste ve halvette geçirdiği değişimin ardından Cumhuriyetçi Kardeşler partisi politik alandan daha ziyade kendi İslam anlayışını yayan bir örgüte dönüştü, yani parti'nin ideolojik yapısı Taha'nın halvetinden sonra radikal bir değişime uğradı. Bu ideolojinin

² Amin, El-Kenz, *Avrupa ve Arap Dünyası*, s. 9 vd.

³ Thomas, "Mahmud Muhammed Taha Kimdir?", Mahmud Muhammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 7.

⁴ Taha, özellikle Ali İmran suresindeki (2:7) Kur'an'ın anlamını Allah'ın ve kendilerine ilim verilenlerin bileceğine dair ayeti çıkarımları için kendisine dayanak olarak aldı.

ışığında, parti İslam ve modernitenin uzlaşmasını savunan bir yapıya büründü.⁵ Bazıları bu dönüşümü bugün Mısır'da hala etkinliğini koruyan Müslüman Kardeşler benzeri bir kardeşlik cemaatine benzetti. Bu anlamda Taha, hem bir teolog hem de politik bir liderdi.⁶ Hatta inzivada bulunduğu bir dönemde Sudan'da İslamî hareketi yönetecek gücü kendilerinde bulamayan ve oldukça büyük bir potansiyele sahip bu düşüncedeki insanları bir araya toplamak için İslamî Kurtuluş Hareketi'nin önde gelenlerinden Muhammed Yusuf, Taha'nın bu harekete önderlik edip edemeyeceğini görüşmek için Ruffa'ya gitti. Uzun bir tartışmadan sonra Muhammed Yusuf, Taha'nın fikirlerini, hareketi yönlendirmek için fazla aykırı buldu.⁷ Aslında Cumhuriyetçi Kardeşler ılımlı olup dinin yeniden ihya edilmesinden yanaydı, önceleri özellikle altmışların ortalarında Sufi-fundamentalist bir hareket geliştirmeye başlamadan önce Müslüman Kardeşler ile çok yakın faaliyetleri olmuştu.⁸ Fakat Cumhuriyetçi Kardeşler hareketi yine de modern değişimi yaşayan insanların hayatlarına dair mesaj ve uygulamaların taşıyıcısı konumundaydı. Taha, kendisine bağlı olanlara modern toplumun hayati öneme hâiz ahlaki, ilmî, fennî yönleriyle uyumlu ve ilerlemeye açık aydın ve dinamik bir anlayış sunmuştu.⁹ Taha'ya göre eski fikirlerle başa çıkmak için yeni fikirler gerekir. Bu anlamda bir fikirler savaşına ihtiyaç vardır. Yalnız bu savaşlar önderler olmadan kazanılmaz. Bu da Taha'nın neden dini bir cemaat olmayıp politika aygıtına ihtiyaç duyduğunun ifadesidir.

1955'te anayasaya ilişkin önerilerini, *Sudan Anayasası'nın Esasları (Esas-ü Düsturi's-Sudan)* isimli kitapta topladı. Burada bir başkan tarafından yönetilen federal, demokratik, sosyalist bir cumhuriyet çağrısı yaptı.¹⁰ İslam Hukuku yasalarının uygulanmasının, ülkede bulunan gayri Müslimlerin ve Arap olmayanların güvensizliğine sebep olacağından uygulanmaması gerektiğini belirtti. Bu öngörüsü daha sonra gerçekleşti ve Sudan'da uzun yıllar devam edecek olan bir iç savaş çıktı. 1956'nın Ocak ayında Sudan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bir anayasa yapmak amacıyla oluşturulan Kurucu Meclis'e seçildi. Ancak müdahaleler yüzünden istifa etti. Yeni anayasa tamamlanamadan Kasım 1958'de General İbra-

⁵ Değişimden sonra parti taraftarları kendilerini politik bir partiden ziyade bir dava hareketi olarak değerlendiriyordu. Bundan dolayı seçimlere ve diğer partiler gibi politik bazı aktivitelere katılmadılar. Warburg, *Islam, Sectarianism and Politics*, s. 161.

⁶ Taha'nın siyasi alandaki bazı görüşleri Ali Abdurrazık'ın (1887–1966) *el-İslam ve Usul'ul-Hukm* adlı kitabında belirttiği düşüncelere benziyordu. Bu eserinden sonra Ezher mezunu ve şeriat kadısı olan Abdurrazık'tan Âlim sıfatı alındı ve klasik İslam düşüncesinden sapmakla suçlandı. el-Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, s. 61–64.

⁷ el-Efendi, *Turabi Devrimi*, s. 153.

⁸ el-Efendi'ye göre "Cumhuriyetçi Kardeşler Hareketi" 18. ve 19. yüzyıllardaki dini ihya hareketlerine benzemiyordu. Hareket sonraları modern Batı teorilerinin (Marksizm'den Darwinizm'e kadar) asimilasyonundan oluşan bir terkibi, İbn Arabî'nin panteizmi ile birleştirdi. Değerlendirme için bkz. El-Efendi, "İslami Reformasyon'un Lahor'dan Hartum'a Uzanan Seyri", çev. Haluk Ersoy, *Dünya ve İslam Dergisi*, Sayı: 10, (Bahar 1992).

⁹ en-Naim, "Translator's Introduction", Mahmoud Mohamed Taha, *The Second Message of Islam* (içinde), trns. Abdullah A. en-Naim, s. 4.

¹⁰ Thomas, "Mahmoud Muhammed Taha Kimdir?", s. 9.

him Abboud askeri bir darbe yaptı ve tüm siyasi partileri kapattı. Bu süreçte Taha'nın halka açık toplantılar yapması ve fikirlerini açıklamaları engellendi. Fakat o, düşüncelerini ev toplantılarıyla açıklamaktan ve yeni kitaplar yazmaktan geri durmadı. Taha, kitlelerin gündelik yaşamdan dinî yaşama kadar her alanda aydınlanması için çalıştı.¹¹ 1960'ta *İslam*'ı, 1966–67'de *Muhammed Yolu (Tarik-u Muhammed)*, *Namazın Mesajı (Risaletü's-Salah)* ve *İslam'ın İkinci Mesajı (Er-risaletü's-Saniye min-el İslam, 1966)* adlı eserlerini yayınladı. 1967'de Altı Gün Savaşları olarak bilinen Arap-İsrail Savaşı'nın Arapların yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından, İsrail'in 1967 sınırlarına çekilmesi koşuluyla barış yapılması gerektiğini savunduğu *Ortadoğu Problemi (Müşkilatü'ş-Şarki'l-Evsat)* adlı kitabını yazdı. O, bu eseri ile barışçıl yollarla meselenin halledilmesini öneren ilk kişiydi. Bu düşünce Camp David kararlarının tasvip edilmesi, yani Arap dünyasının İsrail'le münasebetler kurması anlamına gelmekteydi. Fakat bu görüşleri Sudan Ulemasının ve Müslüman Kardeşler Örgütü'nün ciddi tepkilerine neden oldu.

1965'te özellikle Müslüman Kardeşler ve diğer partilerin kapatılmasını istedikleri Sudan'daki Komünist Partisi'nin kapatılmasına muhalefet ederek, bunu demokrasiden sapma olarak nitelendirdi. Taha, Komünizme yönelik eleştirileri olmasına rağmen, sadece demokrasinin gereği olarak buna karşı çıktı. 1968'de 'dinden çıkma/irtidat' suçlamasıyla tutuklandı. Fakat mahkeme heyeti önünde savunma yapmayı reddetti. Mahkeme, onu suçlu buldu; ancak idam cezasıyla yargılanmış olmasına rağmen bir ceza vermedi.¹² 1969'da askeri darbeyle başa gelen Cafer Numeyri¹³ tüm siyasi partilerin faaliyetlerini yasakladı ve 1970'de Taha'ya konuşma yasağı getirdi. Fakat Cumhuriyetçi Kardeşlerin bu süreç içerisinde halk arasında ve özellikle de kadınlar arasında taraftarları arttı. Taha'nın özgürlükçü düşüncelerinin bunda payı büyüktü.¹⁴ 1973'te onun halka açık toplantılar yapması da yasaklandı. Taha ve ona bağlı olanlar partinin daha güçlenmesi için mücadelelerini sürdürdü. Bu süreçte neşir çalışmalarına devam etti. 1977'de Suudi Arabistan'daki Vehhabi rejimini eleştiren bir kitap yazdığı için bir ay tutuklu kaldı. Yazdığı kitaplardan dolayı, 1979'da bir kez daha İslam'dan dönmekle yargılandı.¹⁵ 1980'e kadar Taha ve yandaşları fikirlerini, halka açık konuşmalar yapmaları yasak olmasına karşın parklarda, sokaklarda insanlara anlatmaya devam etti. Bu süreç içinde Numeyri rejimi de desteklendi. Bunun temel sebebi sosyalist bir anlayışa ve laik uygulamalara vurgu yapan Numeyri'nin mevcut durumda tek alternatif olmasıydı.

¹¹ Tangenes, "Müslüman Gandhi", Mahmud Muhammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 24.

¹² Warburg, *Islam, Sectarianism and Politics*, s. 162.

¹³ 1969'da askeri darbeyle başa gelen Numeyri 1985'e kadar görevde kaldı. Sudan'ın bağımsızlıktan sonraki yönetim şekilleri için bkz. Abdulkadir Hamid, "Sudan İslami Yönetim Geçiş Deneyimi", *Sudan İslam Projesi*, çev. İsmail Özkan, Vahdettin İnce, s. 35 vd.

¹⁴ Sidahmed, *Politics and Islam*, s. 123–124.

¹⁵ Flwehr-Lobban, *Historical Dictionary*, s. 179.

Taha'nın amacı, fikirlerinin hayata geçmesini sağlamaktı. 1983 Eylül'ünde Numeyri, ülkede İslam Hukukunun (şeriat) uygulanacağını resmen ilan etti.¹⁶ Taha ve Cumhuriyetçi Kardeşler devlet hukuku olarak İslam Hukukunun uygulanmasına karşıydı. Çünkü bu uygulama Müslümanları, Müslüman olmayan Sudanlılarla karşı karşıya getiriyordu. Bu ise ulusal birliğe aykırıydı. Onlar, Müslüman olmayanların vatandaş olarak tüm haklara sahip olmalarını ve "Eylül Kanunları"nın kaldırılmasını talep etti. Taha ve Cumhuriyetçi Kardeşler kanunlara İslamî olmadıkları gerekçesiyle karşı çıktı. Liberal ve solcu entelektüeller de onu destekledi.¹⁷ Numeyri'nin başlattığı yönetimi İslamî temele dayandırma projesini sert bir dille eleştiren Taha, İslamiyet aleyhinde olduğu gerekçesiyle 1983 yılında partinin önderleriyle tutuklandı. Bunlar arasında kadınlar da vardı. Bu tutukluluk süresi Aralık 1984'e kadar 19 ay boyunca devam etti. Taha, "*Ya Bu Ya Tufan*" başlığı altında kaleme aldığı bildirisinde İslam Hukukunun ilanına karşı çıkarak, yeni kanunların geri çekilmesini ve demokratik sivil hakların iyileştirilmesini istedi. 1985 yılında bu bildirisini delil gösterilerek bir grup arkadaşıyla birlikte yeniden tutuklandı ve fitne çıkarmak suçlarından dört arkadaşıyla birlikte idam cezası ile yargılandı. Mahkemeye savunma yapmayı reddeden Taha, konuşmasında, mevcut yasaların İslam'ın aslını reddettiğini, İslam hukukunu bozduğunu ve nefret edilir hale getirdiğini savunarak bu kanunların tek hedefinin halkı yıldırma ve boyun eğdirmeye zorlamak olduğunu söyledi. Bu anlayışa sahip idareye boyun eğen hâkimlerle işbirliği yapmayacağını açıkladı. Taha'nın neyle suçlandığının belli olmadığı mahkemeden, idam kararı çıktı. Taha ile birlikte yargılanan dört arkadaşına 'tövbe' etmeleri şartıyla, idam cezalarının affedileceği söylendi. Tövbe etmesi için tanınan üç gün süreden sonra çıkarıldığı mahkemede pişman olmadığını belirterek, fikirlerini savunan yeni açıklamalar yaptı ve bunun üzerine idam edilmesine karar verildi. Arkadaşları 'tövbe' ederek kurtulurken Taha, mahkeme kararından üç gün sonra 18 Ocak 1985'te Sudan'ın başkenti Hartum'da idam edildi.¹⁸ Cesedi çölde bilinmeyen bir yere gömüldü. 76 yaşındaki Taha'nın idam kararını onaylayan Numeyri, idamdan birkaç ay sonra kendi hükümetinin savunma bakanı tarafından yapılan bir darbe ile koltuğundan ayrıldı. Başa geçen yönetim, Ekim 1985'te bir geçiş anayasasını kabulünden sonra, Taha'nın büyük kızı veya ablası Esmâ'nın başvurusuyla Taha'ya itibarını iade ederken, idamı hükümsüz ve anayasaya aykırı ilan etti. Talebesi Abdullah A. en-Naim hocasının dinden çıkmış bir insan olmadığını bilakis İslam'a nasıl bağlı olduğunu şöyle açıklamıştır; "Üstat Mahmud, şunu açıkça vurgulamıştır ki, kendisine göre İslam sırf akılcı, laik bir düşünce değil, tamamı ile Allah tarafından gönderilen bir dindir. Yine o açıkça ifade etmiştir ki, kendisi asla yeni bir vahiy almış değildir. Müslümanlar arasında

¹⁶ Numeyri'nin İslam Hukukunu ilan etmesi samimi olarak İslam'ın hâkimiyeti için mi yoksa kendi siyasî çıkarlarına ulaşmak amacıyla halkı kendi yanına çekmek için mi olduğu hala tartışmalı bir konudur.

¹⁷ el-Efendi, *Turabi Devrimi*, s. 254.

¹⁸ Talbi, "Religious Liberty: A Muslim Perspective", *The New Voices of Islam; Reforming Politics and Modernity A Reader*, ed. Mehran Kamrava, s. 276 (dipnottan).

yaygın olarak bilindiği şekliyle ilahi vahiy Hz. Peygamber ile son bulmuştur. Bununla beraber o, Allah'ın kelamı olan Kur'an'ın Hz. Peygambere vahyedildiği gibi, normal insanların da Allah'tan nurlu bir anlayışın kelamını ve öğretisini alabileceğini ileri sürmüştür. Taha, bu görüşlerini desteklemek için "Allah'tan korkun, Allah size gerekli olanı öğretir, Allah her şeyi bilir" (2;282) ayetini ve "Kim bildiği ile amel ederse Allah ona bilmediği şeyleri de öğretir" hadisini de delil göstermiştir.¹⁹

Fakat bu durum için bazı farklı değerlendirmeler mevcuttur. Örneğin Muhammed Talbi, 1985'te Taha'nın idamına kadar İslam Hukuk tarihinde dinden dönenlerin öldürülmesi kuralının uygulanmadığını, bu kuralın büyük ölçüde teoride kaldığını belirtmiştir.²⁰ Taha'nın da dinden döndüğünden dolayı değil, Numeyri'nin İslamlaştırma programına muhalefetini açıkça ifade ettiğinden dolayı idam edildiği daha kuvvetle muhtemeldir. Bu idam her yönden kınandı. Bu idamda Müslüman Kardeşler'in suçu olmamasına karşın, özellikle Taha'nın talebeleri onları, olayın asıl sorumluları olarak suçladı.²¹

2- Cumhuriyetçi Kardeşler Partisi

Küçük fakat nispeten uzun ömürlü olan Cumhuriyetçi Kardeşler Partisi, Sudan'ın laik bir cumhuriyet olarak İngiliz sömürgesinden tamamen kurtulmasını savunan, bunun için kamuoyunu harekete geçiren özgürlükçü bir harekettir. 1945'te Cumhuriyetçi Parti adıyla olağan bir parti olarak kuruldu. 1951'de programı İslamî bir hususiyet kazanmaya başladı.²² 1956'dan itibaren parti, kuruluşundaki amaçlardan farklı olarak Cumhuriyetçi Erkek ve Kız kardeşler adıyla ruhanî ve politik bir hareket halini alarak²³, İslamî bağlamda dini reformlar öne süren dini bir harekete dönüştü. 1958-64 General İbrahim Abboud rejimi döneminde partinin kurucusu ve lideri İslamî reform uğruna daha aktif oldu.²⁴ Cumhuriyetçi Parti olarak ilk günlerinden itibaren politikadaki resmî iştirakleri tarihsel olarak küçümsenmesine rağmen, Taha'nın 1985'teki idamına kadar Cumhuriyetçi Kardeşler'in Sudan politikasındaki etkileri büyük oldu. Taha'nın son yıllarında halk tabakalarındaki taraftarları arttı. Harekete özellikle öğrenciler, kadınlar ve Müslüman entelektüeller katıldı.²⁵ Cumhuriyetçi Erkek ve Kız Kardeşler Partisi taraftarlarının sayısı yüzbinlere ulaştıysa da lideri Taha'nın idamından sonra taraftarları hızla azaldı ve 1989 İnkaz Devrimi'nden sonra, diğer partiler gibi bu partinin taraftarları da kitlesel bir şekilde İslamcı cepheye geçti. Bu durumun kökeninde Sudan'da bulunan reformist hareketlerin büyük ve uluslararası hareketler olmaktan ziyade, bölgesel ve liderler etrafında toplanan dini aktivist hareketler şeklinde ortaya çıkmış olması yatmaktadır. Ayrıca Taha, dinin asıl kaynaklarındaki değişime dikkat çekmesine yani bütün insanlığı kucaklayacak bir dini anlayışın,

¹⁹ en-Naim, "Translator's Introduction", s. 4-5.

²⁰ Talbi, "Religious Liberty: A Muslim Perspective", s. 113.

²¹ el-Efendi, *Turabi Devrimi*, s. 265.

²² Sidahmed, *Politics and Islam*, s. 46.

²³ Tangenes, "Müslüman Gandhi", s. 20.

²⁴ Flwehr-Lobban, *Historical Dictionary*, s. 179-180.

²⁵ Flwehr-Lobban, *Historical Dictionary*, s. 178-179.

çağdaş ideolojinin ve yeni esasların geliştirilmesi faaliyetinin Kur'an ve sünnetten hareketle olması gerektiğini ifade etmiş olmasına rağmen; Kur'an, bizatihi bu ayrımı ve parçalayıcı anlayışı "Kitabın bir kısmına iman ediyor diğer kısmını ret mi ediyorsunuz?" (2:85) şeklindeki sorusuyla yermiştir.²⁶ Bu husus Taha'nın görüşlerinin fazla yayılmamasının sebeplerinden bir diğeri olarak görülmektedir.²⁷

3- Metodu: İslam'ın İkinci Mesajı

Taha, fikirlerini felsefi bir mistisizmle rasyonel siyaseti karıştırıp İslamî bir ideoloji içinde konferansları ve kitapları aracılığı ile halka sunmaya çalışmıştır. Geleneksel İslam yorumlarına ters olan ama bunu yaparken İslam'ın kendi kaynaklarına dayanarak yeni kapılar açmaya çalışan Taha'nın amacı, eşitlikçi ve daha insancıl bir İslam anlayışı geliştirmektir. Bunun için, dinin yeni okuma biçimlerine ihtiyaç olduğunu söylüyordu. Taha, "Bugün temel problem vahyin pratik hayattan uzaklaşmasıdır" diyerek, Kur'an'ı anlama çabalarından öte pratik hayata geçirilmesi üzerinde durmuştu. Yani, Taha'nın Kur'an'a dair düşünceleri ile ilgili gerçek, onun Kur'an'la alakalı çabalarının pratiğe yönelik olduğudur. O, Kur'an'ı çağa uygulayabilme iradesi elinden alınmış olan modern Müslüman'a öncelikli sorununu gösterip, bu iradeyi tekrar ve acilen elde etmesini önerdi. Kapitalist ve komünist toplum yerine; iyiliği sevmeye ve kötülükten nefret etme fikrinin etrafında dönen Kur'an düşüncesini yaşayan bir İslam toplumu. Ona göre bu toplumun oluşması için bir dönüşümün yaşanması, bunun için de önce bu toplumu oluşturacak kişilerin düşüncelerinin değişmesi gerekir. Çünkü din, ıslah ve uyanış faaliyetlerinin temelidir ve günümüz Müslümanları Kur'an'ı anlamak için gerekli olan kabiliyetlerini kaybettikleri için ondan gerektiği şekilde yararlanmaları mümkün değildir. Fakat zaman üstü ve ötesi olan vahye dayalı dinin özünü zamana aktararak İslam'ı çağa göre yorumlamak, dinin evrensel mesajını sadece içinde bulunduğu 'şu anda' değil geleceğe uzanan bir derinlikle ifade etmektir. Kur'an'ın da bu esasa göre yorumlanması gerekir. Bunun için yaşanan tarih doğru okunmalıdır. Yoksa Kur'an'ın yorumu ve yararı eksik kalır. Kısaca çağ okunmadan din de Kur'an da tam olarak bilinemez. Bunun gerçekleşmesi dinin değişmesi demek değildir. Yani değişmesi gereken İslam değil, Müslümanlar hatta Müslümanların zihniyetidir.²⁸

Taha'nın 'İslam'ın İkinci Mesajı', 'İlerici İslam' olarak isimlendirilen eserleri, liberal Müslüman reformist hareketlerin ilkleri arasında yer almaktadır. İslam'ın 'ikinci' ya da nihai mesajı insanlığın bütün diğer dini ifade biçimlerinde de mevcuttur. Çünkü İslam Hz. Âdem'den itibaren vardır. Bu, Kuran'ın indirilme-

²⁶ Magneralla, "The Republican Brothers: A Reformist Movement in the Sudan", *Muslim World*, LXII/1, (Ocak 1982), s. 21.

²⁷ Hatipoğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, s. 181. Taha'nın sosyal ve politik bazı tutumları ve özellikle 1985'in Ocak ayında idamından sonra Cumhuriyetçi Kardeşler hareketinin bitişinin sebepleri için bkz. Mahmoud, "Mahmoud Muhammad Taha and the Rise and Demise of the Jumhuri Movement" *New Political Science*, Vol. 23, Number 1, (March 2001), s. 65-88.

²⁸ Nebi, Fikret'ü'l-İfriqiyyeti'l-Âsveyyiyye, s. 32.

sinden sonraki dönemle sınırlanamaz. O, “Allah’ın dinidir” ve Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer kutsal metinlerde de daima var olmuştur.²⁹

Bu noktada Taha, düşüncelerini dini bir temele dayandırmak istediğinden dini bir terim olan ‘Nesh’ kavramına başvurur. Nesh: Kuran’daki şer’i bir hükmün, daha sonra inen yeni bir şer’i hükümlerle kaldırılmasıdır. Taha’ya göre ise nesh; ortadan kaldırma değil, bir hükmü erteleme anlamına gelir. Kuran’daki bir ayetin uygulanması için koşulların uygun olmadığı anlaşıldığında, o hüküm ertelenmiş ve onun yerine geçici bir emir gelmiştir. Şimdi artık bu ertelenen hükümleri canlandırmak gerekmektedir. Nasihin, mensuhtan önce indiği tezini ileri sürerek bir anlamda nesh anlayışını tersine çevirmektedir. Bu düşüncenin temelinde, Hz. Muhammed’e peygamberliğin geldiği ve 13 yıl boyunca İslam’ı anlattığı Mekke dönemi ve daha sonra 10 yıl yaşadığı Medine döneminden hareketle, Kur’an’daki ayetlerin Mekki ve Medeni şeklinde bir ayrıma tabi tutulması yer alır. Taha, tarihi tersine çeviren bu bakış açısıyla Mekki ayetlerin Medeni ayetleri nesh ettiğini söyler. Kur’an’ın Mekke döneminin evrensel ilkelerini İslam’ın ‘İkinci Mesajı’, Medine dönemini de İslam’ın ‘Birinci Mesajı’ olarak adlandırır. İslam’ı birinci ve ikinci mesaj şeklinde ayırarak İslam’ın ikinci mesajı daha önce inmiştir, o da asıl mesaj olan Mekke dönemi evrensel mesajıdır, der. İniş sırası olarak ‘İslam’ın İkinci Mesajı’nın daha önce indiğini, Medine dönemi emirlerinin insanın özgürlüğünü iyi kullanamaması ve henüz evrensel ilkelere hazır hale gelmemesi nedeniyle nazil olduğunu belirtir. Taha, topluma verilen emirlerin konjonktürel olduğunun anlaşılması gerektiğini, bu toplumun ideal toplumun son aşaması olmadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Medine toplumunda ele alındığı şekliyle Müslümanların genel olarak Yasa (Şeriat) tarafından düzenlendiğini var saydıkları sekiz farklı başlığı değerlendirmektedir: Cihat, kölelik, özel mülkiyet, kadın erkek eşitsizliği, çok eşlilik, boşanma ve boşama, kadınların örtünmesi, toplumsal hayatta kadın erkek ayrımı. Taha’ya göre bunlar fūrūa ait konulara dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bunların ayrıca ayrıntılı bir şekilde Hz. Peygamberin sağlığında ortaya konulduğunu ama ikinci mesajın hala birincisi gibi açıklanmadığını fakat açıklanması gerektiğini belirtmiştir. O, *İslam’ın İkinci Mesajı*’nı bu fikirlerini anlatmak ve yaymak için yazmış ve Cumhuriyetçi Kardeşler Partisini de bir anlamda bunu gerçekleştirmek için kullanmıştır. Ana hatlarıyla Taha’nın yöntemi bu temel ilkeler üzerine oturmaktadır. Fakat bu ilkelerin genel İslamî bakış açısına uyumlu olup olmadığı meselesine gelince; nesh kavramına getirdiği tanımlama her şeyden önce Kur’an’daki ifadelerden ters düşmektedir. Taha’nın değerlendirmesine göre nesh edilen ayetler, asıl olan ayetler olup geçici bir süreliğine askıya alınmıştır. Hâlbuki Kur’an’daki ayetlerde nesh edilen ayetin yerine daha iyisinin getirileceği açıkça belirtilir. “Eğer biz bir ayeti nesheder veya unutturursak, ondan daha hayırlısını veya benzerini getiririz.” 2:106. Görüldüğü gibi Taha’nın yeniden oluşturmaya çalıştığı bu terminoloji Kur’an’ın ifadeleriyle çelişki içerisindedir. Burada

²⁹ Amin, “İslami Özgürleşme Teolojisine Doğru”, Mahmud Muhammed Taha, *İslam’ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 30–31.

dikkati çeken bir durum da nesh'in gerçekleştiğini belirttiği ayetlerin içeriği noktasındadır. Bunlardan; cihat, kadın erkek eşitsizliği, çok eşlilik, boşanma ve boşama, kadınların örtünmesi, toplumsal hayatta kadın erkek ayrımı gibi hususlar, özellikle İslam dünyasında Batı dünyasının etkisinin artmaya başladığı dönemden itibaren daha yoğun bir şekilde ele alınan konulardır. Bu noktada söz konusu tartışmaların içten bir zorlamadan ziyade, dıştan etkilenme sonucunda oluştuğu görülmektedir. Modern yaşam tarzına göre bu hususların bazı noktalarda sorun yarattığı doğrudur. Fakat Taha'nın belirttiği gibi bunların eğitim, yaşam tarzı ve düşünce şekliyle değişebileceği veya yerleşeceği de tarihsel gelişime bakıldığında ortadadır. Dolayısıyla bunların hükmünü iptal etmek doğru çözüm değildir.

Taha'ya göre bazı ayetlerin hükmünün ertelenmesinin sebebi şudur: İnsanlar Allah'ın emirlerini uygulamayıp bir anlamda özgürlüklerini suiistimal edince kendi özgürlüklerinin kısıtlanmasına neden olan emirlere muhatap oldular ve nihai mesaj olan Mekke dönemi emirleri geçici bir süreliğine askıya alındı. Bu yeni dönemde nihai mesajın uygulanabileceği ortamı hazırlayıp toplumu ve bireyi asıl mesaja hazırlayacak dönüştürücü emirler olan Medine dönemi emirleri devreye girdi. Yani birinci mesaj zamana uyum sağlamak ve topluma ulaşabilmek amacıyla ikinci mesajın standartlarını aşağıya çekti. Süreç içerisinde emirler de sertleşti. Kanaatimizce, Taha'nın ayetlerin nesh edilmesinin temelini insanların günah işlemesine bağlaması da pek doğru gözükmemektedir. Zira Allah'ın insanların güç yetiremeyeceği şeyleri onlara yüklemeyeceği konusunda açık hükümler mevcuttur. "Allah, hiç kimseye gücünün yeteceğinden fazla bir şey teklif etmez." (2:286)

Taha'ya göre Kur'an kendi içinde iki bölüme ayrılır: İman ve İslam. Bunlardan ilki Medine'de sergilenmişken, ikincisi Mekke'de ortaya konmuştu.³⁰ Medine dönemine özgü metinler iman aşamasına, Mekke dönemindeki metinler İslam aşamasına yakındır. Medine döneminde gelen birinci mesaj belirli zaman ve mekânın ihtiyacına göre kurallar ortaya koyar. Ancak bu, temel prensiplerin nasıl uygulanacağını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ortaya konulan bu örnek; uygulanması ve takip edilmesi gereken kurallar değil, sadece o dönemin örneğidir.³¹ Medine dönemi ayetleri yalnızca belli bir insan topluluğuna yönelik "Ey iman edenler" diye başlarken Mekke dönemi ayetleri genellikle tüm insanlığa yönelik "Ey âdemoğlu" veya "Ey insanlar" diye başlar. Ayrıca, Mekke döneminde zorlamalardan ziyade ikna ayetleri hâkimdir bu nedenle Mekke'de sadece inananlar ve inanmayanlar mevcuttur. Mekke dönemi ayetlerinde barışçıl ikna örnekleri sergilenmektedir. Hicretin ve barışçıl ikna ayetlerinin ilgasının ardından kılıçla yaymaya dair ayetler hâkim olmuştur. Bu şiddet tehdidi altında kimileri bazı fikirlerini açıklayıp bazılarını gizlemeye başlamışlar, böylece İslam toplumu ikiye bölünmüşle karşılaşmıştır. Ayrıca Cihad kavramı ve kuralları Medine döneminin bir karakteristiğidir.³² Kur'an ve Sünnette önerilen iyi ve örnek toplum modeli toplum-

³⁰ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 124.

³¹ Hatipoğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, s. 182.

³² Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 125, 130.

sal gelişime faydalı oldukları müddetçe, farklı yaşam tarz ve tavırlarına sınırsız hoşgörü içeren, bir kamusal alan oluşumunu öngörür. Bu kamusal alan, onaylamadığı tavırlara tepki verebilecek nitelikte olmalıdır. Ancak bu, kesinlikle baskı ve şiddetle olmamalıdır. Çünkü baskı ve şiddetin; şiddet ve iki yüzlülük (münafıklık) şeklinde iki sonucu vardır. Taha, bu noktada baskı ve şiddet emirleri içerdiğini iddia ettiği Medenî ayetlerin, konjonktürel yani tarihsel şartların zorunluluğu nedeniyle nazil olduğunu, Kur'an'ın asıl ve evrensel ilkelerinin Mekke dönemi çoğulcu ve hoşgörülü emirleri olduğunu belirtir. Yani Medenî ayetler dışlayıcılığı, Mekki ayetler ise temel olan ezeli mesajı ihtiva eder. Fakat Taha'nın Mekke dönemini 'İslam' ve Medine dönemini de 'İman' dönemi olarak adlandırması kabul edilmesi zor bir değerlendirme gibidir. Çünkü Taha, burada emirlerin boyutunu dikkate alarak yani Mekke'de dini yaşayacak olan bir toplumu oluşturma çabalarının olması ve Medine'de eğitilmiş bir topluluğun bulunmasına dayanarak böyle bir değerlendirmeye gitmiş olmasına karşın, bu görüşleri tarihsel şartlar göz önüne alındığında doğru olarak nitelendirmek mümkün değildir. Yani Taha, kendi metoduna veya uzun bir inziva sürecinde oluşturduğu dini metinlere yaklaşım tarzına uygun olarak özellikle İslam'ın sosyal ve politik emirlerini yorumlamaktadır. Fakat bu noktada dini emirleri yorumlama tarzındaki tezatlar kendini göstermektedir. Politik yönelimine baktığımızda bunun sebepleri daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

4- Sosyalizm

Taha'ya göre özel mülkiyet İslam'ın şartlarından biri değildir. İslam'ın temel ilkesi, Allah'ın kulları arasında mülkiyetin ortak kullanımınıdır. Böylece herkes kendi ihtiyacı oranında bunlardan faydalanabilir. Bu, zamanının tek gerçek Müslüman'ı olan Hz. Muhammed'in uyguladığı bir ilkedir. Ne var ki İslam böyle bir bölüşüm deneyimi hiç yaşamamış ve yalnızca özel mülkiyetten anlayan bir topluma gönderilmiştir. Bugünkü İslamî yasaların mülkiyetle ilgili kısımları İslam'ın asıl hedefini yansıtmamaktadır, ancak aşamalı olarak Müslümanları gerçek mülkiyet anlayışına yaklaştırmaktadır. Bu nedenle Allah'ın ilmi doğrultusunda zekât, inancın vazgeçilmezlerinden biri olmuştur.³³ Başka bir deyişle Allah, Müslümanlara özel mülkiyet edinmelerine izin vermiş ve mallarının belirli bir kısmını zekât olarak vermelerini öğütlemiştir. Bu aşama insanları sosyalizme hazırlamanın bir yoludur. Yalnız Taha, burada zekâtı sadece maddi açıdan ele almaktadır. Oysa zekât sadece sosyal sefaleti azaltan bir yeniden dağılım aracı değil aynı zamanda bir manevi ilerleme aracıdır. Dolayısıyla zekât gibi dinin bir emrini alıp onun ibadet olma özelliğini bir anlamda görmezden gelip gelecekte kurulacak bir ekonomik sistemin parçası haline getirmek, olaya tek taraflı bakmak ve bu yönüyle de eksik kalması demektir.

Taha'ya göre sosyalizm insanoğlunun yaratabildiği tüm materyal zenginliğine eşit erişim olanağının bulunmasıyla eş anlamlıdır. Sosyalizm demokratik olmadığı sürece ya da Taha'nın sözleriyle aktarmak gerekirse, bireylerin mutlak

³³ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 141.

özgürlüklerine dayanmadığı sürece anlamsızdır. Çünkü bu özgürlük, sorumluluğun kaynağı ve bireylerin belirli durumlarda, ilişkilerinde kendilerini Tanrı'ya yaklaştırabilecek seçimleri yapmalarının garantisidir. Taha, İslam adına savunduğu projeyi modern çağın tarihsel sosyalizminden ayırt etmektedir. Özellikle Sovyet modeli, ona göre, bireylerin benmerkezci tutkularıyla kuşatılmıştır; Sovyet toplumu modern kapitalist toplumlarla aynı karakteristik yapıyı taşımaktadır. Taha'ya göre Sovyetler Birliği'nde demokrasinin hor görülmesi anlayışı; rejimin öngördüğü sonla (adaletsizliğin yok olması) materyalist felsefe arasındaki çelişki-den doğmuştur. Müslüman ülkeleri de kapsayan modern dünyada yeşermeyen inanç, bireysel benmerkezciliğin yayılmasından kaynaklanan adaletsizlik yüzünden zaten daha önceki sistemlerde de yeşeremezdi. Gerçek inanç olmaksızın sosyalizm de olanaksızdır.³⁴

Taha'nın sosyalizm hakkındaki görüşleri sadece ona has değildir. İslam Dünyası'nda bu görüşler farklı dönemlerde farklı isimler tarafından savunulsa da özellikle 20. yüzyılda daha fazla dile getirilmiştir. Bu da içinde bulunduğumuz durumla alakalı bir mahiyet arz eder. Bu noktada şu unutulmamalıdır ki, İslam'ı bir yönetim veya sosyal yaşam tarzıyla nitelemek her şeyden önce onun özünü uyuşmaz. Yani, İslam'ı demokrasi, komünizm, liberalizm veya burada olduğu gibi sosyalizmle nitelemek bir açıdan doğru fakat pek çok açıdan yanlıştır. İslam bir dindir; siyasal sitem değildir ve bu şekilde ele almak onun bütünlüğüne zarar verir. İslamî siyaset ideolojisi 'kendi kendisidir'. Varolan bütün siyasi sistemlerden ayrılmaktadır. Sistemi teşkil eden diğer ana yapılar arasında bir denge vardır. Bunu beşeri anlayışın bir ürününe indirgemek doğru ve kuşatıcı olmayacaktır. Çünkü İslami ekonomi veya politikalar ancak İslami bir sistemin evreninde doğru olabilir. İslamiyet'in Kutsal Metinlerine bakıldığında bazen zorlamalarla her şey çıkarılabilir. Özellikle yorum metodunu da kendiniz belirlerseniz bu daha kolay bir hal alır. Dolayısıyla aslanan onu yorumlarken kendi siyasi yönelimlerimize göre onu yorumlamak değil, tarihsel bağlamı ve Hz. Muhammed'in uygulama şeklini ele almak olmalıdır. Bu şekilde sosyal ve siyasal düzen, sağlam temellere oturtulabilir. Çünkü modernist düşünürlerin çoğunda sosyal ve siyasî düzen, onu oluşturan bireylerden farklı bir şekilde düşünülmektedir. Bu husus da ortaya konulan yaklaşımların tutarlılığı ve uygulanması açısından en büyük eksikliklerdir. Örneğin; sosyalizm yerine İslam öğretisi içinde yer alan bir düşünce olan sosyal adalet prensibinin savunulması çok daha uygun gibidir.

5- Özgürlük

Özgürlük, düşünce tarihinde bütün sosyal teorilerce benimsenen bir değerdir. Fakat bu teorilerce benimsenen özgürlük anlayışı farklı anlamları içerebilmektedir. Yani özgürlük tek iken yorum ve tanımları farklılıklar göstermektedir. Çağ-

³⁴ Amin, "İslami Özgürleşme Teolojisine Doğru", s. 30-31. Taha, yaşadığı dönemde hem kapitalizmin hem de sosyalizmin başarısızlığının nedeni olarak toplumsal düşüncede emeğe, özgürlükten daha çok önem verilmesi olduğunu belirtir. Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 41.

daş dönemde bu konuda çok farklı değerlendirmeler olmasına rağmen, biz burada sadece Taha'nın özgürlüğü nasıl ele aldığına değineceğiz.

İslam'ın orijinal bakış açısına göre bir insan, pratikte özgürlüğünü suistimal etmediği sürece özgürdür. Taha'nın düşünce temelinde de güçlü bir özgürlük anlayışı yatar. O, bu özgürlüğü, "sorumluluğun kaynağı ve bireylerin ilişkilerinde Tanrı'ya yaklaşabilecek seçimler yapabilmesinin garantisi" şeklinde niteler.³⁵

Taha için özgürlük, doğal bir haktır ve bundan dolayı da özgürlüğü insanın temel ihtiyaçları arasına yerleştirir. Ona göre, Allah, hayatı insanoğlu düzeyine yükselttiğinde, 'yaşama iradesine' (insanın hayatını devam ettirmesi için gerekli olan yeme-içme, barınma vs.) yeni bir etmen olan 'özgür iradeyi' eklemiştir.³⁶ Özgür irade yaşama iradesinden, özünde değil sadece derece olarak ayrılır. Başka bir deyişle özgür irade, yaşama iradesinin daha rafine ve incelikli halidir.³⁷

Taha, insanın kurtuluşunun bireysel özgürlükten geçtiğini savunarak, bireysel özgürlüğe özellikle değinir. Pek çok sufi düşünürde olduğu gibi Taha'ya göre de insanlık Allah'ın suretinde yaratılmıştır.³⁸ Bu nedenle hepimiz özgürüz, sorumluyuz ve mükemmelliğe yatkınız. Bireylerin yaşamı, tanrısal mükemmeliyeti yakalama mücadelesiyle geçer.³⁹

Taha, erdemi mutlak bireysel özgürlüğün ihtiyatlı biçimde kullanılması olarak tanımlamaktadır. Bunun temeli Kur'an'dır. Bireysel özgürlüğün kusursuz biçimi de, peygamberin sünnetidir. Peygamberin sünneti, onun gündelik yaşamda bireysel özgürlüğü ihtiyatlı biçimde kullanma yetisinin göstergesidir. Bu nedenle sünnet ahlaki değerlerin yani uygarlığın doruk noktasıdır.⁴⁰ Taha'ya göre bireysel özgürlüğün şartı korkulardan kurtulmaktır. Bu korkulardan kurtulup özgürlüğe kavuşmak için bireyleri ve toplumu, geçim, baskıcı otorite ve hoşgörüsüzlük korkusunu yaşamayacağı biçimde örgütlemek gerekir. Korkudan kaçınmak için birey, çevre ve o çevrenin özülü olan ilişkisine dair kapsamlı bir algıya sahip olmalıdır. Yalnızca bu yolla insan aklı geçmişinden kalan bilinçaltı korkularından sıyrılabilir.⁴¹

Taha, başlangıçta İslam'ın bireyle toplumun ihtiyaçları arasındaki belirgin çelişkiyi giderebileceği ve bireyin mutlak bireysel özgürlük yolundaki ihtiyaçlarının, toplumun toplumsal adaleti sağlama yolundaki ihtiyaçlarının bir uzantısı olarak görüleceği bir sistem önerir. Diğer bir deyişle İslam, toplumsal örgütlenmeyi bir özgürlük aracı haline getirmeyi başarmış ve bu denge İslam Hukukunu iki

³⁵ Taha, Hz. Muhammed'e hitaben "Sen onlar üzerinde zorba/gözetleyici değilsin" (88:22) ayetini bu özgürlüğün bir garantisi olarak görür.

³⁶ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 72.

³⁷ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 75.

³⁸ Kur'an'da anlatılan İnsan yaratılırken Allah'ın ona ruhundan üflemesini Taha, "yaşama iradesi sürecini tamamlayan özgür irade" şeklinde açıklar. Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 94.

³⁹ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 110.

⁴⁰ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 37, 38. Peygamberin uygulamaları genellikle gönüllük esasına dayalıydı. Bazı müeyyideler olsa da bunlar genellikle ahlakiydi ve geleneksel devlet zorbalığı metotlarıyla hiçbir ilişkisi yoktu. el-Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, s. 35.

⁴¹ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 129.

düzeyle ayıran tevhid kavramıyla sağlanmıştır. İslam Hukukunun bu iki düzeyi; toplumsal düzey ve bireysel düzeydir. Toplumsal düzeydeki İslam Hukuku, toplumsal sözleşmelerin hukuku olarak bilinir. Bireysel düzeydeki İslam Hukuku ise ibadet pratiklerinin hukuku olarak bilinir.⁴² Bu ayrıma paralel olarak, Taha'nın özgürlük düşüncesi de gelişimsel bir özelliğe sahiptir. Buna göre İslam'da özgürlük iki seviyede ele alınır: Anayasayla uyumlu olan yasaların sınırlar koyduğu özgürlük seviyesi ve mutlak özgürlük seviyesi. İlk seviyedeki özgürlüğü yaşayan kişi dilediği gibi düşünür, düşüncesiyle uyumlu biçimde konuşur, konuşmasıyla paralel eylemlere girer. Ancak bunu yaparken başkalarının özgürlüğüne zarar vermez. Bunu yapacak olursa özgürlüğü anayasayla belirlenen yasalar tarafından sınırlanır.

İkinci özgürlük seviyesini yaşayan kişi ise dilediği gibi düşünür, düşündüğü gibi konuşur ve konuştuğu gibi eylemlere girer. Tüm bu özgürlüklerin kullanımının sonucunda ise yalnızca iyilik ve nezaket yayar. İlk seviyedeki özgürlüğün en alt derecesi adalet iken, ikinci seviyedeki özgürlüğün en alt derecesi bağışlamadır. İkinci seviyede özgür bir insan, bilinçaltında bile kötü bir niyet taşımaz. Çünkü bu tür kötü niyetlerin söze ve ardından eyleme dökülmeden önce bilinç düzeyinde başladığını bilir. Özgürlüğün bu iki seviyesi ardı ardına gelişir. İlki, ikincisinin hazırlık evresidir. Birey ikinci evreye; kendini keşfederek, hesap vermeye hazırlanarak, ahlakî anlamda eğitilerek ve çaba harcıyarak ulaşır. Bu esnada kendini aralıksız biçimde mükemmellik ve iyi davranış yolunda disiplin altında tutar. Kendini keşfetmek; Allah'ın sonsuz varlığının farkına varmak anlamına gelir. Böylece düşünmek, konuşmak ya da eylem anlamında Allah'ın razı olmayacağı davranışlardan kaçınmış olur. Kendini hesap vermeye hazırlamak ise, kötü niyetlerin gözden kaçırılmaması için daha fazla özen gösterilmesi anlamı taşır. Mutlak bireysel özgürlüğün hak edilerek kazanılması gerekir. Bunu hak etmek için bilinç, ifade ve eylem özgürlüklerinin kullanımında ihtiyatlı davranmak zorunludur. İslam, ibadet biçimlerini ve yasalarını bireyi bu doğrultuya sevk etmeyi gözeterek hazırlamıştır.⁴³

Bireysel özgürlükle toplumsal özgürlüğün arasındaki ilişkiye değinecek olursak; toplum, kendi piramidinin temelini oluşturan bir özgürlüğe sahiptir. Bu piramidin en tepesinde ise bireyin özgürlüğü yer alır. Başka bir deyişle, toplumun özgürlüğü bir ağaç ise, bireyin özgürlüğü de bu ağacın meyvesidir. Bu bakış açısına sahip olan İslam, birey ve toplum arasındaki çelişkiyi ya da uzlaşmazlığı ortadan kaldırmış olur. İslam, bireyle toplum arasındaki bu dengeyi tevhid yoluyla kurduğu için, yasalarını da aynı biçimde bireyle toplumun ihtiyaçlarını uzlaştırabilme üzerine kurmuştur. Böylece amacın araca kurban edilmesi anlamına gelecek olan bireyin toplum uğruna harcanmasına göz yummayacağı gibi, bireyselliği elde etmek adına toplumu da bireye kurban etmez. Bu sayede İslam hukuku, bireyin mutlak bireysel özgürlüğü için toplumun ihtiyaç duyduğu şeyleri uzlaştırmayla

⁴² Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 52.

⁴³ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 57-58.

bir araya getirir.⁴⁴ Nasıl ki birey Allah'ın suretinde yaratılmış ve kendini bu yolda geliştirmeli ise, toplumların yaşamı da aynı şekilde mükemmellik yolunda ilerleme mücadelesiyle dolu olmalıdır.

Başta da belirttiğimiz gibi İslam, özgürlüğü özünde mutlak olarak görür. Bu nedenle ne tür ya da ne seviyede bir özgürlükten bahsederek edelim daima mutlak bir değeri ele almaktayız. Yeryüzündeki insanların taşıyabilecekleri oranlarda nasiplendikleri sınırlı özgürlük kavramı bir sınırsızlık imasını içinde taşır. Yani, sınırlılık özgürlüğün temel niteliklerinden biri değildir. Bilakis özgürlüğün gerçek özü mutlaktır. Sınırlama bireyin sınırlılıktan sınırsızlığa ya da mutlağa doğru gelişimine bağlı olarak bir geçiş süreci gerekliliğinden ibarettir. Bu nedenle İslam'da özgürlük mutlaktır: dinine ya da ırkına bağlı olmaksızın her bir bireyin onu elde etme hakkı vardır. Ancak bu hak bir görevle ilişkilidir ve doğru kullanım yoluyla kazanılmalıdır. Açıkça söylemek gerekirse özgürlük ihtiyatla kullanılmalıdır. Özgür kişi görevini layıkıyla yerine getirmeyip başarısızlığının sonucu olarak özgürlüğünden feragat etmek zorunda kalmadıkça özgürlük sınırlanamaz. Böyle bir durumda; özgürlük yaradılışla uyumlu yasalar, yani toplumun toplumsal adalet için gereksinim duyduklarını bağdaştırabilen yasalar uyarınca sınırlanır. Bu yasalar ne bireyi topluma ne de toplumu bireye yeğ tutar. Yalnızca bu ikisi arasındaki dengeyi korur. Bu yasalar, bir sisteme adapte edildiklerinde, her uygulamışlarında bireyin menfaatıyla toplumun menfaatini korumuş olurlar.⁴⁵

Kişi bedenini, dilini kontrol edebildiğinde aklına ve düşüncelerine de sahip çıkabilir. Eğer bunları yaparsa bu esnada birey mutlak bireysel özgürlüğün eşliğine gelmiştir. Böylece yasaklar çemberi daralırken, özgürlük çemberi genişler. Bu mutlak bireysel özgürlüğün ileri bir aşamasıdır ve tüm İslamî yasalar bunu sağlamak için kurgulanmıştır.⁴⁶ Eğer birey bilinçaltındaki kötü düşünceleri koruyor, kötü konuşuyor ve davranıyorsa özgürlüğünün askıya alınması ve kısıtlanması kaçınılmaz olacaktır. Ancak bu kısıtlama öncelikle bireyin kendi menfaati, ikinci olarak da toplumun menfaati için uygulanmalıdır. Özgürlüğünün kefareti bir kez daha ödemeye sevk edecek ve bu özgürlüğü uygun şekilde kullanmasını sağlayacak eğitimi ve disiplini alması kişinin menfaatine olacaktır.

Taha'ya göre bizim mutlak bireysel özgürlük görevimizi engelleyen niteliğimiz cehaletimizdir ve cahil bir bencillik düzeyinde kaldığında hem toplumun hem de kendimizin menfaati için özgürlüğümüz sınırlanmak zorundadır.⁴⁷ Yani, özgür bir kişi, özgürlüğünü doğru olarak kullanmazsa, o özgürlük anayasayla uyumlu bir yasa tarafından kısıtlanır. Bu yasa, bireyin mutlak bireysel özgürlük ihtiyacıyla toplumun toplumsal adalet ihtiyacı arasındaki çelişkileri giderir. Taha, bunu 'karşılıklılık yasası' olarak isimlendirir. İslam dininin temel söylemi: "*Rabbini yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır.*" (16: 125) ve benzer pek çok ayetin açıklan-

⁴⁴ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 53.

⁴⁵ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 54-55.

⁴⁶ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 62-63.

⁴⁷ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 56.

dığı Mekke'de ikna yöntemiyle başladı. Bu on üç yıl boyunca sürdü. İlk Müslümanlar dinlerini yaymak amacıyla inanmayanlara karşı saldırgan davranmadılar, acıya katlandılar ve kendi huzurlarından fedakârlık ettiler. Onların hayatları içten bir ibadet, nezaket ve barışçılık içeriyordu. Fakat insanlar yasaklandıkları halde günah işlemeye devam ettiler. Böylece özgürlüklerini suiistimal ederek kısıtlanmasının yolunu açmış oldular.⁴⁸ Bundan dolayı temel ve orijinal buyrukları ileten ayetler yerine zorlama öneren ayetler geldi. Bu değişikliğe, zamanın koşulları ve insanın o dönemde özgürlüğün sorumluluklarını taşıma konusundaki yetersizliği nedeniyle gerek duyuldu.⁴⁹ Bu anlamda Taha, cihat, kölelik, özel mülkiyet, kadın erkek eşitsizliği, çok eşlilik, boşanma, örtünme, haremlik-selamlık uygulaması gibi konularda getirilen hükümlerin ve kısıtlamaların, insanların kendilerine tanınan özgürlüğü henüz anlayamamasından kaynaklandığını savunur. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi özellikle sosyal hayattaki bu gibi uygulamaları bir ceza olarak değerlendirmenin, Allah'ın Hâkim olma sıfatıyla ve tarihsel gerçeklerle uyuşmadığı kanaatindeyiz. Örneğin Taha'nın belirttiği boşanmanın yasak olması ve boşanmaya izin veren ayetin geçersiz sayılması burada anlatılan özgürlük ilkesiyle de çelişen bir durumdur. Bugün boşanmaya izin vermeyen bazı Katolik toplumlarda, bunun nasıl olumsuz ve gayri ahlaki sonuçlara sebep olduğu bilinmektedir. Bunun gibi Taha'nın örtünmenin yerine aslolanın açıklık olduğunu, çünkü özgürlükle açıklığın bağdaştığını, örtünmenin kişinin özgürlüğünü suiistimal etmesinden kaynaklandığını belirtmesi ve örtünmenin fuhuş yapan kadınlara bir ceza olduğunu söylemesi tartışılacak bir diğer konudur. Örtünmeyi özgürlük ilkesinin suiistimalinden doğan akılcı bir ceza olarak adlandırması ve şeriat tarafından uygulanmamış müminler nedeniyle uygulanmaya konulması tarihsel olaylarla açık çelişkiler içerir. Öncelikle Hz. Muhammed zamanında kaç kadın veya erkek fuhuş yapmıştır? Bunların sayısı oldukça sınırlıdır. Birkaç münferit olaydan hareketle böyle genel bir ilkeyi herkesi kapsayacak şekilde genişletmek ve insanların uygulamasını istemek ne kadar makuldür? Bu, cezanın şahsiliği ilkesiyle çeliştiği gibi; özgürlüğü olmayan cariyelerin örtünme zorunluluğunun olmaması, açıklığın özgürlük olmadığı bilakis örtünmenin özgürlüğün bir simgesi olduğunun ifadesidir.

Taha'nın değindiği özgür irademizin kısıtlanmamasının yolu nasıl olacak? sorununa gelince; bu noktada Taha, şunları açıklar: İnsanlar özgürlüklerinin değerini anlayabilecekleri ve sınırları aşmayacakları bir akıl seviyesine ulaştıklarında, özgürlükleri üzerindeki kısıtlamalar kalkacaktır. Yeni dini kavradıklarında, can ve mal kutsallığını anladıklarında ve akrabalarının ve dostlarının sosyal haklarını benimsediklerinde kılıç yasaklanmış, özgürlük suiistimalleri yeni yasalar uyarınca cezalandırılmaya başlanmıştır. Böylece İslam Hukuku gelişmiş ve yeni bir tür yönetim kurulmuştur. Özgür iradeyi doğru kullanmak, yalnızca Allah'ı seçmektir. Eğer bunu düşünce, konuşma ve eylemde tam bir kararlılıkla yaparsak bize daha

⁴⁸ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 135.

⁴⁹ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 134.

fazla özgür irade bahşedecektir. Eğer Allah'tan başkasını seçerek özgür iradeyi kötü kullanırsak onu gelecekte nasıl doğru kullanacağımızı öğretmek için bizi sınırlayacaktır. Özgürlüğün doğru kullanımı, O'nun bize hediyesidir. Kuşkusuz, özgürlüğün kötüye kullanımı da O'nun bize bir hediye verebilmek için doğru kurguyu hazırladığı bilgeliğin bir göstergesidir. Tüm bunlar ne bizi rahatsız edecek ne de varlığımızı tehdit edecek bir incelikle gerçekleşir. Cehaletten, özgürlük suiistimalinden ve cezadan uzak durabilmek için gereken bilgiden neden yoksun yaratıldık diye sorulabilir. Çünkü ceza, özgürlük için ödediğimiz bedeldir ve özgürlük sorumluluk demektir. Sorumluluk ise doğru ya da yanlış olan davranışlarımızın sonuçlarına katlanmayı gerektirir.⁵⁰

Taha'nın özgürlük konusunda değindiği önemli bir kavram da 'determinizm'dir. Taha'ya göre cebir ve ihtiyar; determinizm ve özgür irade konusu bireyle evren arasındaki ilişkinin özünü oluşturmuş ve çetrefilli bir konu olup asırlarca insanların aklını meşgul etmiştir. Bu sorunun anlaşılmasının önemi, mutlak bireysel özgürlük konusuna bilimsel bir yaklaşım getirme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Mutlak bireysel özgürlük, tüm biçimleri ve düzeyleriyle toplumsal özgürlüğün filizlendiği ve yayılmaya başladığı merkezdir.⁵¹ İnsanlar elementler düzeyinden hayat düzeyine, ilkel yaşam düzeyinden ileri, incelikli hayat düzeyine ve son olarak kolektif özgürlük düzeyinden mutlak bireysel özgürlük düzeyine dek determinizme bağlıdır.⁵² Determinizm, belli bir düzeydeki zekâ dolu özgür eyleme dayandığından, özgürlüğün kendisidir. Özgürlüğünü doğru kullananlara daha fazla verilecektir, böylece deneyim ve pratik yoluyla daha fazlasını da kazanmasının yolu açılacaktır. Özgürlük doğru kullanılmadığında, günahkâr olan özgürlüğünü doğru kullanması için gerekli yeteneği kazanması amacıyla hukuka dayalı belli sonuçlara katlanmak durumunda kalır. Böylece insan determinizmden özgür iradeye yönlendirilir, çünkü entelektüel, sözel ve pratik boyutlarda doğru muhakemede bulunduğu sürece kişi özgürdür.⁵³ Yani özgürlüğün başlangıç noktası determinizmdir ve insan doğru ve uygun düşünme ve eylemde bulunduğu zaman özgürlük alanı da kendiliğinden genişleyecektir.⁵⁴ Taha'nın ele aldığı determinizm kavramına genel olarak bilinenden çok uzak bir anlam vermesi zorlama bir durum gibi görünmektedir. Zira bilindiği gibi determinizm (Taha'nın belirttiğinin aksine) neden-sonuç ilişkisine bağlı sonuçlar üzerinde durur. Her olayın belli bir sebebi vardır ve her aynı sebep şartlar ne olursa olsun aynı sonucu doğurur. Her aynı olay

⁵⁰ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 101. Taha'ya göre daha az cehalet ve daha çok bilgiyle kötülükler ve bu kötülükler nedeniyle verilen cezalar azalır. "Ceza, dinde bir kural değil, yalnızca kusurlu bir başlangıç sürecine eşlik eden geçici bir gerekliliktir. Bu sayede evrim basamakları tırmanılır ve cezaya gerek duyulmayacak kadar bilgiye sahip olunur. Bu noktaya gelindiğinde ceza kaldırılacak ve benlik kendi zaferiyle yeşerecektir. Bu nedenle bir kişi için cehennemdeki ceza ebedi olmayacaktır." Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 102-103.

⁵¹ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 77.

⁵² Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 99.

⁵³ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 100.

⁵⁴ Allah'ın iradesi yani kaza ve kader konusuyla ilişkili olarak meseleyi ele alan Taha, determinizmi kabul etmenin olumsuz bir durum olmadığını belirtir. Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 106.

aynı sonucu doğuracağı için de insanın bunları değiştirmesi imkânsızdır. Bu nedenle burada irade hürriyetinden bahsedilemez ve tesadüflere de yer yoktur. Her olay bir öncekinin sonucu, her sonuç ise bir öncekinin sebebidir. Genel olarak determinizm bu anlama gelmesine rağmen Taha, kanaatimizce özgürlüğü bir şekilde de olsa kader konusuyla ilişkilendirme isteğiyle böyle bir değerlendirmeye gitmiştir. Fakat kavramsal olarak yapılan nitelendirme doğru değildir.⁵⁵

Taha, özgürlük konusunda Batı düşüncesiyle kendisinin İslam dininden hareketle ortaya koyduğu özgürlük anlayışının bir mukayesesini yapar ve Batı uygarlığını bireyin ihtiyaçlarıyla toplumun ihtiyaçlarını uzlaştıramadığı için başarısız olarak görür. Taha'ya göre bireysel özgürlük ile toplumun toplumsal adalet ihtiyacını uzlaştırmak konusunda İslam'ın diğer felsefe ve ideolojilere karşı açık bir üstünlüğü vardır.⁵⁶ Genel olarak baktığımızda bireyin mutlak bireysel özgürlük ihtiyacı ile toplumun toplumsal adalet ihtiyacı çakışmaktadır. Bu durum da insanın ilerlemesini engellemektedir. Toplumsal felsefe, günümüzün komünist düşüncesini de kapsayacak biçimde, çağlar boyunca bireyle toplum arasındaki ilişkiyi tanımlama konusunda başarılı olamamıştır. Birçok batılı filozofun bireysel özgürlükler kısıtlanmazsa anarşi doğacağını düşünmesi ve bundan dolayı mutlak bireysel özgürlük tartışmasını gereksiz bulması, bunun bir delilidir. Ayrıca felsefeciler insan kurban etme gibi tarihsel deneyimlerden hareketle bireyin özgürlüğünün toplumun menfaatiyle kaçınılmaz olarak çelişeceği sonucuna da varmışlardır. Bu nedenle bireyin özgürlüğünün toplum menfaatlerine kurban edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁷ Bireyin kendi özgürlüğünü kullanma şansına sahip olması durumunda, eylemlerinin toplumun menfaatine ters düşeceği düşünülmüştür. Toplumun bireyden önemli olduğu varsayıldığından, toplumsal menfaatler bireysel menfaatlerden önde tutulmuştur. Bu nedenle, olası bir çelişki durumunda bireyin özgürlüğü toplumsal menfaatler tarafından kısıtlanmıştır. Aslına bakacak olursak, tarih boyunca bireyin özgürlüğü toplumun menfaatiyle sürekli çekişme halindedir. Öyle ki; toplum daima, bireysel özgürlüğün önüne çekilen setlerle organize edilmiş ve korunmuştur.⁵⁸ Fakat bu noktada dini bilgi, bireyin kurtarıcısıdır. Zira belirtilen ilkelere göre oluşturulacak bir toplum bireyin özgürlüğünü kısıtlamaya-
cak bir niteliğe sahip olacaktır.

Görüldüğü gibi Taha'nın özgürlük konusuna yaklaşımının liberaller, sosyalistler, muhafazakârlar, anarşistler, faşistler, ekolojistler ya da dini fundamentalistlerle birebir uyuştüğünü söylememiz mümkün değildir. O kendi metodu içinde İslam'ı ve akli temele alarak görüşünü farklı bir yaklaşımla ortaya koymuştur. Bu noktada Taha'nın özgürlükle alakalı görüşlerinin değerlendirmesi-

⁵⁵ Çağdaş dönemde Sör Seyyid Ahmed Han da özgür iradeyi determinizm kavramına bağlayarak açıklamaktadır. Değerlendirme için bkz. Mazharuddin Siddiki, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, s. 80-81.

⁵⁶ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 39.

⁵⁷ Taha'ya göre bireyin özgürlüğünün toplum menfaatlerine kurban edilmesi noktasında Komünizm de aynı yanılğı içerisindedir. Taha, s. 46.

⁵⁸ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 43-44, (Taha, *Risaletü's-Salah*, 7. baskı, s. 55-56'den alıntıyla).

ni bazı açılardan ele alırsak; öncelikle özgürlüğü insan olmanın bir sonucu olarak zorunlu gören Taha'nın bu kadar geniş anlamda konuya değinmesinin kanaatimizce en önemli sebeplerinden biri, sömürge altında doğan ve orta yaşlarına kadar bu durumda ve hapiste kalan, devamında diktatörlüklere muhatap olan bir kişinin özgürlüğün ne demek olduğunu ve herkes için önemini anlaması ve o şekilde değer vermesinin doğal bir sonucudur.

Taha, buna ilaveten İslam dininin özgürlük anlayışının Batı uygarlığıyla bir mukayesesini yaparken, Batıyı bu noktada başarısız olarak görmesi teorik olarak doğrudur. Fakat pratik alanda Batı devletlerinin kişisel özgürlüklere bakışı bazı alanlarda müphem ve kuramsal olmayan bir yapıda olsa da ortadaki en başarılı uygulamaya sahip olduklarını kabul etmek zorundayız. Bugün İslam ülkelerinde başı sıkışan pek çok kişinin soluğu oralarda alması bunun bir kanıtıdır. Her ne kadar 11 Eylül'den sonra bu durum biraz değişmişse de yine de yaşanan olaylar bu minvaldedir. Fakat İslam düşüncesi ve inancının bundan daha ileri bir uygulama yapacak kapasiteye sahip olduğu açıktır. Böyle olmasına rağmen bu durumu gerçekleştirmenin ötesinde pek yaklaşmadığımız da ortadadır. Taha'nın yaşadığı dönemdeki özellikle Komünist ülkelere getirdiği bu çeşit eleştirilerinde haklı olduğunu ise belirtmemize gerek yoktur.

Taha, "Yaptıkları zulümler ve birçok insanı Allah yolundan alıkoymaları yüzünden daha önce kendilerine helal kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere haram kıldık." (4:160) ayetini delil göstererek, insanoğlunun özgürlüğünün kısıtlanmasının tek nedeninin bireysel özgürlüğünü kötüye kullanması olduğunu, fakat tarihsel süreçte gerçekleştiği gibi zamanla birey geliştikçe cezaların da yumuşayacağını vurgular.⁵⁹ Fakat bu gelişmenin tamam olduğuna ve değişeceğine karar verecek merci kim veya neresi olacak? Hz. Muhammed zamanında bu merci konusunda bir problem yoktu. Peki, çağımızda bu nasıl belirlenecek? Bu oldukça ciddi sorunlar yaratacak bir değerlendirmedir.

6- Adalet ve Hukuk

Taha, adaleti özgürlükle ilişkili olarak ele alır. Özgürlük başlığı altında ifade ettiğimiz gibi özgürlüğü iki aşamaya ayırarak, ilk aşamanın ikinci seviyesinin adalet olduğunu belirtir.⁶⁰

Adalet kavramını eşitlikle genelde aynı minvalde ele alan Taha, Sudan'da özellikle Müslüman bir devlette kadın hakları ve dini azınlıklarla ilişkili olarak, teori ve pratiğinden çok, İslam Hukukunun reformlarına odaklanmıştı.⁶¹ Bununla alakalı olarak modern İslam toplumlarında kadın ve Müslüman olmayanların insan hakları ve eşitlikten mahrum oldukları iddiasını özellikle vurgulamış ve revize edilmiş bir anayasa altında, İslamî eşitlik ve adaletin gerçek prensiplerine dayanan, Müslüman olmayanlara Müslümanlarla eşit davranılacağı ve dini özgürlüklerin korunacağı bir sistemin mümkün olacağını belirtmişti. Zaten Taha'ya

⁵⁹ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 58.

⁶⁰ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 57-58.

⁶¹ Fluehr-Lobban, *Historical Dictionary*, s. 86.

göre Kur'an ve Sünnette iyi toplum olarak önerilen model, temelde üç eşitlik üzerine kuruludur. Birincisi, ekonomik eşitlik; zenginliğin eşit bölüşümü, ikincisi, politik eşitlik; politik kararlara eşit katılım, üçüncüsü ise toplumsal eşitlik; din, ırk ve cinsiyet ayrımının ortadan kalkmasıdır. Bir anlamda bu da adaletin farklı şekillerdeki yansımaları demektir.

Taha, İslam'ın bilimsel bir şekilde anlaşılmasının, modern hayatın problemlerini çözme yeteneğine sahip olduğunu iddia eder. Örneğin; İslam Hukukunun ve İslam'ın bir ihlali olarak, hırsızın elini kesen had cezalarının uygulanmasına karşı çıkar, çünkü onların cezası bugünün toplumunda bulunmayan bir eğitim seviyesini ve sosyal adaleti gerektirir. Taha'ya göre, Kur'an'ın evrensel ilkeleri ile belli tarihsel koşullarda inançlılara yol göstermek için konulan kurallar birbirlerinden ayırt edilmelidir. Belirttiğimiz gibi, ilkeler Mekke'deki varoluş savaşı sürecinde ortaya çıkmıştır. Medine döneminde ortaya konulan kurallar Mekke'de verilen mesajın geçici olarak askıya alınmasından ibarettir ve yalnızca Arabistan'ın 7. yüzyıldaki olgunlaşmamış halinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyıla birlikte uygarlığın ilerleyişi sayesinde özgürlük ve eşitlik yeniden canlandırılmalıdır. Yani Hz. Peygambere gelen vahyin ve onun sergilediği İslam'ın 7. yüzyıl için uygun olduğu, ancak bunların bütün ayrıntılarıyla 20. yüzyıla uygulanmasının ise hata olacağı düşüncesini ileri sürmüştür.⁶² İslam Hukuku –ortaçağ dönemi Medine'deki uygulamalardan farklı olarak- çağın sorunlarını çözmeye yeterlidir. Mekke döneminde kitap, toplumsal gelişmeyle değil yalnızca inancın özünüyle yani asıl konulara yönelik hususlarla ilgilidir. Taha'nın temel düşüncesini oluşturan bu metodun asıl amacı da insanlar arasında herhangi bir fark gözetmeksizin adalet, eşitlik ve özgürlüğün sağlanmasıdır.

Özgürlük konusunda 'karşılıklılık yasası'nın İslam'ın başlangıçtaki temel ilkesi olduğunu belirtmiştik. Fakat karşılıklılık ilkesinin iki aşaması vardır: hakikat ve hukuk aşamaları. Bu iki aşama arasında özde değil derece olarak fark vardır. Hakikat aşamasındaki karşılıklılık "*Kim zerre miktarınca iyilik yaparsa onun karşılığını görür*" (99:7–8) ayetinde karşılığını bulur. Hukuk aşamasındaki karşılıklılık ilkesi ise "*Cana can, göze göz...*" (5:45) ayetinde karşılığını bulur. Hakikat düzeyindeki karşılıklılık ilkesi, Allah'ın dünyaları var ettiği ve mükemmelliğe yönelttiği iradedir. Hukuk düzeyindeki karşılıklılık ilkesi, hakikat düzeyindeki karşılıklılık ilkesinin bir taklididir ve onu çok yakından takip eder. Ancak daha üstün tezahürler söz konusu olduğunda, hakikat hukuktan daha incelikli ve kusursuz görünür. Suçluyu affetmek, bu erdemlilik ve ıslahın son aşamasıdır ve İslam Hukukundaki karşılıklılık ilkesinin en yüksek aşamasıdır. Hakikat düzeyindeki karşılıklılık ilkesi bedeninin yorulması ve zorlanması yoluyla dünyaları Allah'a yöneltmek için vardır. Hukuk düzeyindeki karşılıklılık ilkesi ise insanları akılları ve özgürlükleri üzerinden Allah'a yöneltmek içindir.⁶³ Taha'nın değerlendirmesine göre, 'karşılıklılık ve kısas' ilkeleri, hayatın temel kaynağından türemiştir. Bunlar kelimenin genel an-

⁶² Hatipoğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, s. 195.

⁶³ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 66–68.

lamıyla dini yasalar değildir. İslam yasalarının kısas ilkesine dayalı olduğunu söylerken İslam inancından değil, İslam'ın özünden bahsedilmektedir. İslam, özünde, kelimenin gerçek anlamıyla bir din değil, akidesi yalnızca bilimsel evreye geçiş için kullanılan bir bilimdir. İslam hukuku evresi de, bireylerin kendilerini toplum hukukundan her bir bireyin hakikatinin başlangıcı olan birey hukukuna yükseltebilecekleri hakikat aşamasına geçiş evresidir. (Birey hukuku toplum hukukuyla çelişki taşımaz. O, yalnızca mutlak bireysel özgürlüğü elde etmek için bir metodoloji görevi gördüğünden birey için daha safi ve kısıtlayıcıdır.).⁶⁴

Zamanın ilerlemesiyle hukuk alanındaki kuralların veya toplum yapısının uygun olmamasından dolayı, bazı kuralların uygulanamamasının daha doğru olduğunu savunan Taha'ya göre adalet; dini, ırkı ne olursa olsun herkes için gereklidir.⁶⁵

Taha'nın adaletle ilgili görüşlerinin genel olarak kabul edilen görüşler olmasına karşın, içinde bir sorunsalı da barındıran 'eğitim seviyeleri, zamanın ve toplumun uygun olmaması sebebiyle bazı emirlerin uygulanamaması' düşüncesi eleştiriye açıktır. El kesme cezası örneğinden meseleye yaklaşacak olursak, Taha bunun günümüzde uygulanmaması taraftarıdır. Gerekçe olarak belirttiği çok dinli toplum yapısı ve insanların eğitim durumunun buna uygun olmaması, bu emrin uygulanmaması için yeterli bir sebep midir? Bu soruya olumlu veya olumsuz olarak verilecek cevapların her ikisi de tartışmalıdır. Zira Kur'an'da yer alan tedricilik uygulaması, Hz. Ömer'in bazı şartlardan dolayı farklı birtakım emirleri uygulamaması örnek olarak ele alınabilse de, geleneksel mantığa baktığımızda hukuk kurallarının bu şartlara bakılmadan uygulanmasının daha kabul gördüğü ortadadır. Taha'nın bir anlamda ileri sürdüğü "zamanın değişmesiyle hüküm de değişir" anlayışı doğrudur fakat zamanın değişmesiyle Kur'an'da yer alan bazı hükümler – ki bunlar genellikle bugün çokça tartışılan cezai müeyyidelerdir- ilga edilir ilkesi doğru olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Bu yaklaşım en basitinden Kur'an'ın evrenselliğiyle çelişir.

SONUÇ

Önemli bir fikir ve siyaset adamı olan Taha, modern dönemde İslam toplumunda köklü bir değişikliğe, bu toplumun yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğu ve bunun gerçekleştirilmesinin de eski saf İslam'a dönüş şeklinde olacağını dü-

⁶⁴ Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 65. Teşrii hükmün temeli toplumsal hukuk iken, bireysel hukuk zirvesidir. Teşrii hükmün zirvesi Yaratıcı Hükmün temelidir ve bu hüküm sonsuzlukta Allah'a dek ulaşır. Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 85.

⁶⁵ Taha, dünyanın gerçek kulların kuracağı İslam Hukuk düzenine hazırlandığına inanır. "Bu yeni düzen, yeni bir uygarlığın önünü açacaktır. Çağdaş toplumsal felsefelerin iflas ettiği düşünüldüğünde başka bir seçenek yoktur. Bugün insanlığın tamamı, ideolojik bir yabanıllık içindedir. Batı uygarlığı kaybolmuş ve iflas etmiştir. Demokrasi, sosyalizm ve bireysel özgürlüğe dair sorular acilen yanıt beklemektedir. Batı uygarlığının farklı bir iç içeliğe ihtiyaç duyduğu açıktır. Daha açık söylemek gerekirse batıcı maddi ilerlemenin yerini yeni bir ruh, açıkçası İslam ruhu doldurmalıdır. İslam, bugün bireyle toplum ve bireyle evren arasındaki çelişkileri çözebilen tek ideolojidir." Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, s. 154.

şunmaktadır. Bunun gerçekleştirmek için ortaya koyduğu görüşler ise oldukça tartışmalıdır. Özellikle nesh ve mensuh hakkındaki görüşleri ve buna bağlı olarak İslam hukukunun modern dünyayla çeliştiği düşünülen konuların geçici olarak kaldırılması, özgürlük anlayışında determinizmi alışılmışın dışında özgürlükle ilişkili olarak ele alması, genel ilkeler düşünüldüğünde savunulması mümkün görüşler değildir. Fakat değerlendirmeleri bazı noktalarda eleştiriye açıksa da, İslam düşüncesinin alternatif versiyonlarının olabileceğini göstermesi açısından da dikkate değerdir. Yaklaşım tarzındaki hatalar büyük ölçüde bir din âlimi olarak yetişmekten ziyade, aktivist bir politikacı olup kendi gayretleriyle öğrendiği ve içsel bir aydınlanma olarak açıkladığı ruhsal uyanışla bunları mezcetmeye çalışmasından kaynaklanır.

Fakat tarihsel süreçte özellikle Numeyri'yle ve siyasi iktidarla izlediği tutumunda başta Numeyri'nin yanında olmasına karşın, sonraki dönemlerde ters bir tutum takınması, bunun dış baskılara maruz kalan Sudan'ın ulusal ittifaka ve siyasi güçler arasında işbirliğine ihtiyacı olduğu bir dönemde gerçekleşmesi, Taha'nın hayatının idamla sonuçlanmasına neden olmuştur. Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla Taha'nın kendini sadece bir parti lideri değil aynı zamanda dini veya manevi bir lider olarak görmesinin de bu durumda önemli rolü olmuştur. Sudan'da önemli bir yere sahip olan ulemaya karşı tavrı ve sözlü saldırılarından ve İslamî Ortodoks düşünceden ayrılan bazı düşünce ve değerlendirmelerinden dolayı sadece siyasilerin değil, sufi/dinî liderlerin de düşmanlığını kazanmasına sebep olmuştur. Taha'nın muhalifleri, bu görüşlerin ve özellikle İslam'ı hayatın özel bir alanına indirgeyen yaklaşımının, seküler bir devlet anlayışının dini bazı kavram veya metot altında verilmesi olarak değerlendirmişler, "İkinci Mesaj"ın ekonomik ve politik uygulamalarını yerleşmiş sosyal kurallara ciddi bir tehdit olarak algılamışlardır.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Sudan gibi selefi anlamda güçlü bir dini bağlılığın bulunduğu bir ülkede nispeten küçük olan bir hareketin lideri niçin öldürüldü? Buna verilebilecek en makul cevap herhalde şu olabilir: "Bazen korkulması gereken kişilerin sayısı değil, fikirleridir. Farklı bir şekilde de olsa İslam'ın içinden gelen bu fikirlerle siyasi idare herhangi bir şekilde yüzleşmek istemiyordu".

Fakat bunlar hiçbir şekilde bir insanın öldürülmesini mazur gösteremez. Bütün eleştirilere rağmen yapılması gereken yanlışları bir kenara atılarak Taha'nın mücadelesini verdiği herhangi bir ırk, din, sınıf farkı gözetmeksizin adaletin, eşitliğin ve özgürlüğün herkese tanınması ve zorlamaların değil eğitimle, gönüllüğün esas olacağı bir toplum oluşturarak/yetiştirerek bunların gerçekleştirilmesidir.

KAYNAKÇA

- Amin, Samir, el-Kenz, Ali, *Avrupa ve Arap Dünyası; Yeni İlişkinin Seyri ve Olasılıkları*, çev. Kemal Ülker, İstanbul: Versus Yayınları, 2006.
- Amin, Samir, "İslami Özgürleşme Teolojisine Doğru", Mahmud Muhammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 29-33, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- el-Efendi, Abdulvahhab, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan Kölebalaban, İstanbul: İlke Yayınları, 1994.

- el-Efendi, Abdolvahhab, *Turabi Devrimi; Sudan'da İslam ve İktidar*, çev. Hasan Kölebalaban, İstanbul: İlke Yayınları, 1993.
- el-Efendi, Abdülvahap, "İslami Reformasyon'un Lahor'dan Hartum'a Uzanan Seyri", çev. Haluk Ersoy, *Dünya ve İslam Dergisi*, Sayı: 10, (Bahar 1992).
- Flwehr-Lobban, C., Lobban, Rihard A., Voll, J. Obert, *Historical Dictionary of The Sudan*, 2. ed., London: The Scarecrow Press Inc., 1992.
- Hamid, Ticiani Abdulkadir, "Sudan İslami Yönetim Geçiş Deneyimi", *Sudan İslam Projesi*, çev. İsmail Özkan, Vahdettin İnce, s. 23–59, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Hatipoğlu, İbrahim, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni; Hint Alt Kıtası, Mısır Diyarı ve Türkiye Modernleşmesi Üzerine*, İstanbul: Hadisevi, 2004.
- Magneralla, Paul J., "The Republican Brothers: A Reformist Movement in the Sudan", *Muslim World*, LXII/1, (Ocak 1982), s. 14–24.
- Mahmoud, M., "Mahmud Muhammad Taha and the Rise and Demise of the Jumhuri Movement" *New Political Science*, Vol. 23, Number 1, (March 2001), s. 65–88.
- en-Naim, Abdullah A., "Translator's Introduction", Mahmud Mohamed Taha, *The Second Message of Islam* (içinde), trns. Abdullah A. En-Naim, s. 105–117, Syracuse University Press, 1987.
- Nebi, Malik bin, *Fikret'ül-İfrikiyeti'l-Asiyaviyyah fi Dav'i Mu'temeri Bandung*, Damascus, Dar'u'l-Fikr, 1981.
- Roy, Oliver, *Siyasal İslamın İflası*, 2. Basım, çev. Cüneyt Akalın, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Sidahmed, Abdel Salam, *Politics and Islam in Contemporary Sudan*, Great Britain: Palgrave Macmillan, 1996.
- Sıddıkî, Mazharuddin *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat. Göksel Korkmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Taha, Mahmud Muhammed, *İslam'ın İkinci Mesajı*, der. ve çev. Hakan Tanıttıran, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- Talbi, Mohamed, "Religious Liberty: A Muslim Perspective", *The New Voices of Islam; Reforming Politics and Modernity A Reader*, ed. Mehran Kamrava, s. 105–117, New York: I. B. Tauris, 2006.
- Tangenes, Gisle, "Müslüman Gandhi", Mahmud Muhammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 19–28, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- Thomas, Eddie, "Mahmoud Muhammed Taha Kimdir?", Mahmud Muhammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı* (içinde), der. ve çev. Hakan Tanıttıran, s. 7–18, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Warburg, Gabriel, *Islam, Sectarianism and Politics in Sudan since the Mahdiyya*, London: C. Hurst, Co Publishers, 2003.

